

صلى الله عليه وسلم

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه اراک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

کارشناسی ارشد تاریخ (گرایش ایران اسلامی)

بررسی روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا؛ با تأکید بر ایران

عصر مغول - ایلخانی

پژوهشگر

عاطفه مرادی

استاد راهنما

دکتر علی اصغر میرزایی

استاد مشاور

دکتر امامعلی شعبانی

زمستان ۱۳۹۲

بسم الله الرحمن الرحيم

بررسی روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا؛ با تأکید بر ایران عصر مغول - ایلخانی

توسط:

عاطفه مرادی

پایان نامه

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم برای

اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

از

دانشگاه اراک

اراک-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: **عالی** ...

دکتر علی اصغر میرزایی (استاد راهنما) استادیار

دکتر امامعلی شعبانی (استاد مشاور) استادیار

دکتر ابراهیم اصلانی ملایری (استاد داور) استادیار

بهمن ۱۳۹۲

خدایا...

به من زیستنی عطا کن که در محطه می مرک، بر بی شمری محطه ای که برای زیستن گذشته است، حسرت نخورم و مردنی عطا کن که بر یهود کیش، سوگوار نباشم. بگذار تا آن را، خود انتخاب کنم، اما آن چنان که تو دوست می داری. تو، چگونه زیستن را به من بیاموز، چگونه مردن را خود خواهم آموخت.

به من توفیق تلاش در سکست، صبر در نومیدی، رفتن بی همراه، جهاد بی سلاح، کار بی پاداش، فداکاری در سکوت، دین بی دنیا، مذهب بی عوام، عظمت بی نام، خدمت بی نان، ایمان بی ریا، خوبی بی نمود، گستاخی بی حامی، قناعت بی غرور، عشق بی هوس، تنهایی در انبوه جمعیت، و دوست داشتن بی آنکه دوست بدانند روزی کن.

اگر تنها ترین تنها شوم، باز خدا هست. او جانشین همه نداشتن هست...

تقدیم به

روح پدر بزرگوار و وجود پرمهر مادرم که هرچه دارم از آنها است؛

و

به روح برادر عزیز و خواهر مهربانم که در بهار عمرشان چون گل پرپر

شدند

سپاس‌گزاری...

سپاس‌ خدای‌ راکه‌ سخ‌نوران‌، در‌ ستودن‌ او‌ بماند‌ و شمارندگان‌، ش‌مردن‌ نعمت‌ های‌ او‌ ندانند‌ و کوشندگان‌، حق‌ او‌ را‌ کزاردن‌ نتوانند‌، و سلام‌ و درود‌ بر‌ محمد‌ و خاندان‌ پاک‌ او‌، طاهران‌ معصوم‌، هم‌ آنان‌ که‌ وجودمان‌ و لدا‌ر وجودشان‌ است‌؛ و نفرین‌ پیوسته‌ بر دشمنان‌ ایشان‌ تا‌ روز‌ رستاخیز...

ش‌کر‌ شایان‌ نثار‌ ایند‌نمان‌ که‌ توفیق‌ را‌ رفیق‌ را‌ هم‌ ساخت‌ تا‌ این‌ پایان‌ نامه‌ را‌ به‌ پایان‌ برسانم‌. سپاس‌ کزار‌ کسانی‌ هستم‌ که‌ سر‌آغاز‌ تولد‌ من‌ هستند‌. از‌ یکی‌ زاده‌ می‌ شوم‌ و از‌ دیگری‌ جاودانه‌. مادری‌ که‌ تا‌ رمویی‌ از‌ او‌ به‌ پای‌ من‌ سیاه‌ ماند‌ و اس‌ادی‌ که‌ سپیدی‌ را‌ بر‌ تخته‌ می‌ سیاه‌ زندگیم‌ نکاشت‌. با‌ درود‌ فراوان‌ به‌ روح‌ پر‌ فح‌و‌چ‌ پدر‌ بزرگوارم‌ و سپاس‌ بی‌ کران‌ بر‌ مهدی‌ و م‌هرایی‌ و بهگامی‌ مادر‌ دل‌سوز‌ و م‌هربانم‌ که‌ س‌جده‌ می‌ ای‌شارش‌ گل‌ محبت‌ را‌ در‌ وجودم‌ پروراند‌ و دلمان‌ گ‌م‌براش‌ س‌خ‌طه‌ های‌ م‌هربانی‌ را‌ به‌ من‌ آموخت‌، و با‌ تقدیر‌ و ش‌کر‌ شایسته‌ از‌ اس‌تاد‌ فریخته‌ و فرزانه‌ جناب‌ آقای‌ دکتر‌ علی‌ اصغر‌ میرزایی‌ که‌ به‌واره‌ راه‌ ما‌ و راه‌ کشای‌ ن‌کارنده‌ در‌ اکمال‌ و اتمام‌ پایان‌ نامه‌ بوده‌ است‌. از‌ اس‌تاد‌ فاضل‌ و اندیشمند‌ جناب‌ آقای‌ دکتر‌ اما‌ معلی‌ شعبانی‌ که‌ مشاوره‌ این‌ پایان‌ نامه‌ را‌ بر‌ ع‌مه‌ گرفت‌ محال‌ ش‌کر‌ و قدردانی‌ را‌ دارم‌. از‌ اس‌تاد‌ شایسته‌ و گ‌راتقد‌ر، جناب‌ آقای‌ دکتر‌ ابراهیم‌ اصلانی‌ که‌ زحمت‌ داوری‌ این‌ پایان‌ نامه‌ را‌ متقبل‌ شدن‌ بی‌ نهایت‌ سپاسگزارم‌. همچنین‌ بر‌ خود‌ واجب‌ می‌ دانم‌ از‌ جناب‌ آقای‌ دکتر‌ عبدالل‌ه‌ متولی‌ و جناب‌ آقای‌ دکتر‌ محمد‌ حاجی‌ بابایی‌ که‌ افتخار‌ ساگرودی‌ در‌ محضر‌ ایشان‌ را‌ داشته‌ ام‌ ش‌کر‌ و قدردانی‌ نمایم‌. از‌ برادران‌ و خواهران‌ عزیزم‌ که‌ در‌ طول

تحصیل متعل زحمتم بودند و وجودشان مایه دلگرمی من بود شکر می کنم. در پایان پاسکزار دوستانی، هستم که همواره یاریگر من بودند. باشد که این خردترین، بخشی از زحمت آنان را پاس گوید.

عاطفه مرادی

زمستان ۱۳۹۲

چکیده

حاکمیت مغول به همراه قواعد خاص «یاسا» بر جامعه‌ی تابع احکام اسلامی ایران، قوانین اسلامی و یاسا را در معرض کنش متقابل قرار داد که نظر به اختلاف سطوح تمدنی دو قوم، این تعامل روند یکسانی نداشت و بسته به مقتضیات حکومت، میزان و نوع آن متفاوت بود. در این راستا فرض ما بر این است که اختلاف موجود با منتفی کردن جایگزینی قوانین، سبب‌ساز روند پیوسته و گسسته، در جهت هم‌سازی گردید. در بررسی موضوع پژوهش، رویکرد اپوخه (خودداری از سوگیری شخصی) در اصطلاح پدیدارشناسان به کار گرفته شد. یافته‌های عرضه شده این روش پاسخ موقت را تأیید و تصدیق می‌کند که روح حاکم بر این کنش مصلحت حکومت بوده، لذا به تناسب آن نوع و روند تعامل متفاوت بوده است. در تعامل قوانین اسلامی و یاسا، همکاری، مانندگردی (هماندی)، همستیزی، رقابت و سبقت‌جویی به چشم می‌خورد.

واژگان کلیدی: قوانین اسلامی، یاسا، تعامل قوانین، حقوق، مغولان، کنش متقابل

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
	کلیات
	فصل اول: حقوق و قوانین حکومت اسلامی پیش از حمله مغول
۲	مقدمه
۲	۱-۱- مبانی حقوق خوارزمشاهیان
۴	۱-۱-۱- حقوق و قوانین عمومی سلجوقیان - خوارزمشاهیان
۵	۱-۱-۱-۱- حقوق و قوانین اداری
۱۰	۱-۱-۱-۲- حقوق و قوانین مالی
۱۰	۱-۱-۱-۲-۱- حق الله
۱۱	۱-۱-۱-۲-۲- بیت المال
۱۲	۱-۱-۱-۳- اجتهاد
۱۳	۱-۱-۳- حقوق و قوانین عمومی اقتصادی
۱۴	۱-۱-۴- حقوق و قوانین جزا
۱۵	۱-۱-۴-۱- حدود
۱۹	۱-۱-۴-۲- تعزیر
۲۰	۱-۲- حقوق و قوانین خصوصی خوارزمشاهیان
۲۰	۱-۲-۱- حقوق و قوانین تجاری
۲۱	۱-۲-۱-۱- احکام حلال و حرام
۲۱	۱-۲-۱-۲- قرآن

۲۱ سنت	۲-۱-۱-۲-۱-۱
۲۲ اجتهاد	۳-۱-۱-۲-۱-۱
۲۲ تقوای اقتصادی	۱-۳-۱-۱-۲-۱-۱
۲۳ عقود تجاری	۲-۳-۱-۱-۲-۱-۱
۲۴ شرکت	۳-۳-۱-۱-۲-۱-۱
۲۴ عرف	۴-۱-۱-۲-۱-۱
۲۵ حقوق و قوانین مدنی	۲-۲-۱-۱
۲۵ در اموال	۱-۲-۲-۱-۱
۲۶ در اشخاص	۲-۲-۲-۱-۱
۲۶ نکاح	۱-۲-۲-۱-۱
۲۷ حقوق شوهر بر زن	۲-۲-۲-۱-۱
۲۷ حقوق پدر و مادر	۳-۲-۲-۱-۱
۲۷ حقوق فرزندان	۴-۲-۲-۱-۱
۲۸ حقوق خویشاوندان	۵-۲-۲-۱-۱
۲۸ حقوق بندگان	۶-۲-۲-۱-۱
۲۸ حقوق همسایه	۷-۲-۲-۱-۱
۲۸ حقوق مسلمانان	۸-۲-۲-۱-۱
۲۹ در ادله‌ی اثبات دعوی	۳-۲-۲-۱-۱
۲۹ اقرار و قسم	۱-۳-۲-۱-۱
۲۹ شهادت	۲-۳-۲-۱-۱

فصل دوم: یاسای مغول

۳۲ مقدمه	
۳۲ مینا و منشأ یاسا	۱-۲

۳۳ ۱-۱-۲- حقوق و قوانین عمومی مغولان
۳۳ ۱-۱-۱-۲- حقوق و قوانین اداری
۳۸ ۲-۱-۱-۲- حقوق و قوانین مالی
۴۰ ۳-۱-۱-۲- حقوق و قوانین جزا
۴۳ ۲-۱-۲- حقوق و قوانین خصوصی مغولان
۴۳ ۱-۲-۱-۲- حقوق و قوانین تجاری
۴۵ ۲-۲-۱-۲- حقوق و قوانین اجتماعی
۴۵ ۱-۲-۲-۱-۲- در اموال
۴۶ ۲-۲-۲-۱-۲- در اشخاص
۴۶ ۱-۲-۲-۲-۱-۲- ازدواج
۴۷ ۲-۲-۲-۲-۱-۲- حقوق شوهر بر زن
۴۸ ۳-۲-۲-۲-۱-۲- حقوق زن بر شوهر
۴۸ ۴-۲-۲-۲-۱-۲- حقوق پدر و مادر
۴۸ ۵-۲-۲-۲-۱-۲- حقوق فرزندان
۴۹ ۶-۲-۲-۲-۱-۲- حقوق خویشاوندان
۴۹ ۳-۲-۲-۱-۲- در ادله‌ی اثبات دعوی
۴۹ ۱-۳-۲-۲-۱-۲- اقرار و سوگند
۴۹ ۲-۳-۲-۲-۱-۲- شهادت

فصل سوم: بررسی روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا

۵۲ ۱-۳- بررسی روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا
۵۲ ۱-۱-۳- کنش متقابل همکاری

- ۵۳ ۱-۱-۳- همکاری اجرایی
- ۵۴ ۲-۱-۳- همکاری مالی
- ۵۵ ۳-۱-۳- همکاری تجاری
- ۵۶ ۲-۱-۳- کنش متقابل ماندگردی (هماندی)
- ۵۷ ۳-۱-۳- کنش‌های متقابل رقابت و سبقت‌جویی
- ۵۹ ۴-۱-۳- کنش متقابل همستیزی
- ۶۰ ۲-۳- پیامدهای تعامل قوانین اسلامی و یاسا
- ۶۳ نتیجه
- ۶۵ منابع و مأخذ

کلیات

مقدمه

پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) در دوران حیات خود بنیانگذار حاکمیتی بود که اساس آن بر جهان‌بینی توحیدی قرار داشت و به تبع آن، قوانین این حکومت نیز اسلامی بودند، بخش اعظم این حقوق و قوانین برگرفته از وحی الهی و پیامبر خود مبلغ و مفسر آن‌ها بود. این حاکمیت و تعیین حکم مسائل روز پس از وی در دست خلفای راشدین قرار گرفت و آنان بر وسعت قلمرو هر دو جنبه‌ی سرزمینی - اجتهادی (پیدایش فرق مذهبی) آن افزودند. سرزمین ایران نیز یکی از مناطقی بود که توسط خلیفه دوم و بین سالهای (۱۴ - ۲۳ ه.ق) در حکومت اسلامی ادغام شد و از آن پس اداره‌ی این منطقه به عنوان بخشی از قلمرو اسلامی در دست حکام و فرماندارانی قرار گرفت که از سوی خلیفه تعیین و منصوب می‌شدند. این چنین ایران تابع قوانین این حکومت و در پیوندی ناگسستنی با دستگاه خلافت قرار گرفت.

پیامد این پیوند در دوره‌ی خلافت امویان به دلیل ظلم و ستم و تحقیر ایرانیان از سوی آنها جنبش اجتماعی - سیاسی ابومسلم خراسانی بود که سبب‌ساز تعویض مسندنشینی خلافت و روی کار آمدن عباسیان گردید. این نقش پررنگ ایران در معادلات سیاسی - مذهبی باعث شد در دوره‌ی ششمین خلیفه‌ی این خاندان یعنی مأمون، خراسان مرکز خلافت قرار گیرد. اما با بازگشت پایتخت به بغداد در نتیجه‌ی کاهش قدرت نظارت و کنترل خلفای عباسی بر مناطق شرقی، دوره‌ی جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد و آن عصر پیدایش حکومت‌های محلی بود. حتی روی کار آمدن پی‌درپی این حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی - طاهریان، صفاریان، سامانیان، آل‌زیار و آل‌بویه - و نیز تهاجمات و حاکمیت متوالی ترکان آسیای شرقی یعنی غزنویان و سلجوقیان غیرمسلمان در جایگاه بازیگران اصلی این مقطع تاریخی - که در طی تسلط و تعامل با ایرانیان مسلمان شدند - و پس از آنها حاکمیت سلسله‌ی خوارزمشاهیان علی - رغم اقدام آنان در تعویض مسندنشینی خلافت به سادات علوی، به این پیوند تاریخ ایران و دستگاه خلافت خدشه‌ای وارد نکرد و این تأثیر سیاسی - مذهبی حفظ شد چرا که این حکومت‌ها در جایگاه مجریان قوانین نهاد اسلامی خلافت و اداره کنندگان این منطقه از وسعت امپراتوری اسلامی بودند و مشروعیت حکمرانی خود را نیز از این طریق کسب می‌کردند. تا اینکه مقارن سلطنت سلطان محمد خوارزمشاه، به دلیل سوءمدیریت وی و دخالت زنان در امر

حکومت - بویژه مادر سلطان محمد ترکان خاتون - که واقعه‌ی اترار یعنی کشتار بازرگانان مغولی نتیجه‌ی آن بود، مغولان به سمت ایران سرازیر شدند. و آنچه زمینه‌ی تفوق مغولان را فراهم کرد، اختلافات حکومت‌های مسلمان - خوارزمشاهیان، اسماعیلیان و دستگاه خلافت - و عملکرد ظالمانه‌ی سلاطین خوارزمشاهی بود و لذا در نتیجه‌ی حاکمیت این قوم شمنیسم، قوانین آنها «یاسا» نیز حاکم گردید. این در حالی بود که جامعه‌ی ایرانی هنوز مجری قوانین اسلامی بودند. در چنین شرایطی که حکومت پیرو یک مجموعه قوانین و مردم تابع مجموعه قوانین دیگری بودند فشار دوسویه، هر دو قوانین را ناگزیر از کنش متقابل قرار داد که نوع و روند آن تعیین‌کننده‌ی سرنوشت آنها بود.

- بیان مسئله

همراه با حاکمیت مغولان بر ایران، عقاید شمنیسم و قوانین خاص ایشان «یاسا» نیز در منطقه - ای که ساکنانش تابع احکام و قوانین اسلامی بودند، بستر مناسبات نهادهای اقتدار عمومی گردیدند. از این رو هم قوانین اسلامی و هم یاسا یعنی موازین دو رکن اصلی اجتماع، حکومت و مردم، ناگزیر از کنش متقابل بودند که به نظر می‌رسد در طول این چیرگی نوع تعامل و روند یکسانی نداشتند. بر این اساس، این پژوهش بر آن است تا به بررسی این مسأله بپردازد که در پی چیرگی مغولان و کاربست یاسا توسط آنها، چه تعامل و کنشی میان قوانین اسلامی و یاسا اتفاق افتاد؟

- پرسش و فرضیه‌ی پژوهش

پژوهش حاضر از همان آغاز، از زاویه و دریچه‌ی سؤال و فرضیه‌ی مشخصی تعامل قوانین اسلامی و یاسا را دنبال کرده، طی فرآیند تحقیق در صدد پاسخگویی به این سؤال بوده است. سؤال مطرح در این پژوهش بدین شرح می‌باشد:

پرسش اصلی

۱. در طی چیرگی مغول بر ایران چه نوع تعاملی میان یاسای مغولی و قوانین اسلامی پدید آمد؟

فرضیه

فرضیه‌ی محوری در پاسخ به پرسش اصلی پیرامون موضوع مورد پژوهش بر این مبنا است که اختلاف سطح تمدن دو حکومت خوارزمشاهی و مغول که حقوق و قوانین یکی از نمودهای آن می‌باشد امکان جایگزینی قواعد را سلب کرده، موجب کنشهای متقابلی با روند پیوسته و گسسته میان آن‌ها شده بود که پیامد اصلی آن هم‌سازی قوانین بود.

– اهمیت و ضرورت پژوهش

نظر به تغییر جهت‌ها و تحولات سیاسی - مذهبی جامعه‌ی مسلمان ایرانی و حکومت مغول پس از حاکمیت آنها و نیز خلأ پژوهشی موجود در راستای تعامل حقوق و قوانین دو طرف، یافته‌های تحقیق می‌تواند ابعاد و زوایای نوینی در شناخت و تحلیل این دگرگونی‌های تاریخ کشورمان به روی پژوهشگران برهه‌ی تاریخی مورد بحث در مجامع علمی و دانشگاهی بگشاید.

– اهداف پژوهش

در این پژوهش هدف اصلی کالبدشکافی و واکاوی نوع و روند تعامل قوانین اسلامی ایران دوره‌ی خوارزمشاهی و یاسانامه‌ی حکومت مغول می‌باشد. علاوه بر این و در هدفی فرعی، بررسی کم و کیف هر دو قانون و نیز پیامدهای حاصل از تعامل آن‌ها مد نظر می‌باشد.

– روش پژوهش

ماهیت کیفی موضوع مورد بررسی اقتضای شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی را داشته به این ترتیب که ابتدا کم و کیف قوانین اسلامی و یاسا تبیین شده، سرانجام روند نوع تعامل قوانین مزبور بررسی و تحلیل شده است. بدیهی است که روش گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه‌ی متون، مقالات و به شیوه‌ی کتابخانه‌ای بوده است.

– پیشینه‌ی پژوهش

نظر به بررسی‌های انجام گرفته، به نظر می‌رسد درباره‌ی موضوع مورد بحث تا کنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. اما پاره‌ای پژوهش‌های مرتبط در این باره قابل اشاره است؛ از جمله مقاله خانم مرجان نگهبی تحت عنوان یاسا و اثر آن بر نظام حقوقی ایران در عصر مغول می‌باشد. تنها مطلب این مقاله که می‌توان از آن در پژوهش یاد کرد عبارت «در مدت سلطه‌ی مغول در سراسر ایران، قانون یاسای چنگیزی حاکم شد و فقط احوال شخصیه تابع مقررات شرعی باقی ماند» است. وی تنها به گزارش محتوای یاسا اکتفا کرده است. مقاله دیگر کار خانم معصومه معدن‌کن با عنوان یاسا در عهد ایلخانان می‌باشد که ایشان نیز به محتوای یاسا پرداخته‌اند.

– محدوده‌ی زمانی و مکانی

موضوع پژوهش حاضر به لحاظ محدوده‌ی زمانی از سال ۶۱۶ ه. ق. تهاجم مغول به ایران تا سال ۷۳۶ ه. ق. سقوط دولت مغولی ایلخانان را در بر می‌گیرد؛ اما ضرورت پژوهشی اقتضا داشته نگاهی حقوقی نیز به دوره‌های سلجوقی و خوارزمشاهی داشته باشیم و به لحاظ حدود مکانی جغرافیای تاریخی ایران آن زمان را پوشش می‌دهد. این محدوده‌ی جغرافیایی در مقدمه بحث توضیح داده شده است.

– مشکلات و موانع پژوهش

هر پژوهشی تا رسیدن به نتیجه‌ی نهایی با مشکلات و موانعی همراه خواهد بود که مانع جامعیت آن خواهد شد. در پژوهش پیش رو بکر بودن موضوع به همراه قرار گرفتن بخشی از پایه‌های آن در فقه و حقوقی - فقه حنفی - که بیشترین راویان آن خود پیرو فقه دیگری - فقه شافعی - بودند و نیز تعلق داشتن آن به عرصه‌ی جامعه‌شناسی، محدودیت زمان پژوهش و عدم تخصص نگارنده در حوزه‌های مذکور سربالایه‌های نفس‌گیر این مسیر بوده‌اند که علاوه بر این می‌توانند دریچه‌های ورود نقدها و پیشنهادات نیز باشند. علی‌رغم این توصیفات امید است این تحقیق الگویی برای حرکت‌های پژوهشی بعد در این حوزه باشد.

– سازماندهی پژوهش

پژوهش پیش رو در سه فصل مجزا ارائه شده، فصل اول کم و کیف حقوق و قوانین حکومت اسلامی خوارزمشاهی را بیان می‌کند. فصل دوم نیز به کم و کیف محتوای یاسا نظر دارد و فصل سوم که محور اصلی و شاکله‌ی رساله می‌باشد روند و نوع تعامل دو قوانین مذکور را واکاوی نموده، پیامدهای محصول آن را تبیین و تحلیل می‌کند.

– تعریف مفاهیم پژوهش

در پژوهش پیش رو واژگان فشرده و انتزاعی و در عین حال محوری "حقوق" و "قانون" و نیز تعدادی واژگان تخصصی به کار رفته، که ضرورت دارد در همین آغاز تعریفی از آن‌ها ارائه شود. منظور از "حقوق" مجموع قواعد حاکم بر روابط افراد یک جامعه نسبت به یکدیگر، طبیعت، حکومتشان و دیگر جوامع می‌باشد و مراد از "قانون" تعیین حدود و درجات حقوق است. کلمات تخصصی شامل ایناق به معنی مقرب و ندیم و مشاور معتمد امیر، ترخان یا طرخان لقب بزرگان نظامی مغول که دارای آزادی‌هایی بوده و در صورت ارتکاب گناه تا چندین بار بخشیده می‌شدند. ارتاق به معنی شریک تجاری و بازرگانی مورد حمایت مالی مغولان، تکانش اجتماعی در معنی فشار وارد از سوی اجتماع و انتظار نقش، مجموعه توقعات شرکای نقش از ایفاکننده آن می‌باشد.

بررسی و نقد منابع

پژوهش‌های تاریخی فرآورده‌ی علم تاریخ هستند و علم تاریخ عرصه‌ی عمل مورخ است چرا که در ساحت معرفت‌شناسی یا شناخت‌شناسی از رابطه‌ی مورخ با گزارش وقایع تاریخی حاصل می‌شود. از این روی اولین حرکت محقق تاریخ می‌بایست شناخت و نقد گزارش‌های تاریخی درباره‌ی موضوع باشد. نقد به معنای ارزشیابی گزارش‌ها و «معرفت ارزیابی‌شده» درباره‌ی آن‌ها می‌باشد که بنابر این تعریف شناخت و نقد منابع نقش مهمی در چگونگی شکل‌گیری امر تحقیق دارد. (ملائی توانی، ۱۳۸۷: ۱۷-۲۰)

منابعی که در این دوره از تاریخ ایران مورد بررسی قرار گرفته است نگاشته‌های صاحب‌منصبان حکومتی می‌باشند که به اقتضای خواست صاحبان قدرت و پیروی از سنت تاریخ‌نگاری، علی‌رغم دگرگونی‌هایی که در این دوره داشته، بیشتر به عملکرد حاکمیت پرداخته‌اند. بر این مبنا گزارش حقوق و قوانین عمومی یعنی تنظیم مناسبات نهادهای اقتدار عمومی با جامعه افزونتر می‌باشد که ضمن این گزارش‌ها تغییرات و دگرگونی‌های این حقوق و قوانین پی‌گیری شده و بنابر این تغییرات روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا در این حیطه‌ی حقوقی واکاوی شده است. اما راجع به کم و کیف این حقوق و قوانین، اطلاعات موجود تعیین‌کننده‌ی چارچوب تحقیق و روشنگر سطح تمدن و ارتباط حق و حقوق با سامانبخشی اوضاعی‌باشند.

نگارنده‌ی پژوهش حاضر در راستای اهداف و فرضیه‌ی مذکور کلیه‌ی متون مرتبط با موضوع رساله را مطالعه نموده، به واکاوی نوع و روند تعامل قوانین اسلامی و یاسا و نیز پیامدهای حاصل از آن پرداخته است که بیشترین منابع مورد استفاده در دسته‌بندی با ملاک محتوایی و میزان پرداخت آن‌ها به موضوع پژوهش به تاریخ‌نگاری‌های سلسله‌ای و عمومی و منشآت، مکاتبات و اندرزنامه‌ها مورد نقد و بررسی قرار خواهند گرفت.

الف) تاریخ‌نگاری‌های سلسله‌ای و عمومی

تاریخ جهانگشا: بدون شک اثر دودمانی علاءالدین عطاملک بن بهاءالدین محمد بن محمد جوینی که به سال ۶۵۸ ه.ق / ۱۲۶۰م تألیف شده، یکی از ارزشمندترین منابع عصر مغول -

ایلخانی محسوب می‌شود. در کتاب جوینی اطلاعات موثقی درباره‌ی تعامل قوانین اسلامی و یاسا وجود دارد که بدلیل ماهیت تاریخ‌نگاری حکومتی ایران بیشتر در مورد حقوق و قوانین عمومی و در چارچوب عملکرد دیوانی می‌باشد. این منبع در زمینه‌ی قانون‌گذاری مغول‌ها و آنچه به یاسانامه‌ی بزرگ چنگیزی معروف است نیز اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد اما عدم شفافیت بخشی از نوشته‌های آن هویداست و در برخی روایت‌ها بسیار گیج‌کننده است. جوینی یاسا را مشتمل بر سه بخش عمده‌ی سازمان ارتش، شکار و پست (یام) و منسوب به قوه‌ی ذهنی و استعداد چنگیزخان معرفی می‌کند حال آنکه برخی محتویات یاسا را مستقیماً به وی نسبت نداده است.

جامع‌التواریخ: از تواریخ عمومی با شهرت جهانی، نگارش رشیدالدین فضل‌الله همدانی طبیب و وزیر عصر ایلخانی در میان سالهای ۷۰۳ ه.ق تا ۷۱۰ ه.ق می‌باشد. سهم وی از روایت چگونگی ساختار حکومت ایلخانی و نوع تعامل قوانین قابل توجه است چرا که وی در منصب صدارت نظریه‌پرداز و مجری اصلاحات غازی بود. و به تبع آن اقدامات جایگزینی قوانین تا حد زیادی مرهون شخصیت وی بود. اما متأسفانه این کتاب نیز متأثر از تاریخ‌نگاری حکومتی بیشتر به دیوانیات و حقوق و قوانین عمومی پرداخته که در حیطه‌ی حقوق و قوانین خصوصی، بیشتر به قوانین تجاری نظر داشته است. راجع به محتوای یاسا با وجود آنکه در گزارش بلیک‌های چنگیزخان از مطالب جوینی بهره گرفته، اما دسترسی به اسناد و منابع و برخورداری از حمایت و همکاری غازان خان موجب شده گزارش‌های وی منحصر به فرد باشد. علاوه بر این نظم حاکم بر گزارش‌های رشیدالدین و رعایت توالی زمانی و همچنین زبان ساده و بی‌تکلف وی، به روایاتش شفافیت بخشیده است. از این روی منبعی موثق در شناخت ساختار حقوقی ایلخانان تا عصر مؤلف می‌باشد.

تاریخ و صاف (تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار): این تاریخ سلسله‌ای نگارش عبدالله بن فضل‌الله شیرازی معروف به وصاف‌الحضره و حاوی وقایع سالهای بین ۶۵۶ ه.ق فتح بغداد و ۷۲۸ ه.ق اواسط سلطنت ابوسعید بهادر خان می‌باشد. در تاریخ و صاف اطلاعات ارزشمند و جالبی درباره‌ی نوع تعامل قوانین و نحوه‌ی جایگزینی آن‌ها در قالب اصلاحات غازی وجود دارد اما تکلف کلام وی دسترسی به آن‌ها را ملال‌آور کرده است. نگاه دقیق و فراگیر جامعه‌شناختی وی به ساختار جامعه بویژه به لحاظ تجاری و قواعد آن، سنت نگارش حاکمیتی تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی را شکسته، پای حقوق و قوانین خصوصی را به میان آورده، هر چند روح حاکم بر تمام وقایع روایت شده این اثر نیست. در ارتباط با ساختار حقوقی این زمان و یاسا و یوسون -